

було: 43 євреї, 33 росіяни, 9 латишів, 6 українців, 5 поляків, 4 грузини, 2 білоруси, 2 німці, 1 вірменин і 1 азербайджанець. Тут повернув Сталін поволі в кадровому питанні свою «генеральну лінію», і картина в 1941 році різко змінилася (кадри в різні роки то зменшувалися, то росли, тому загальні цифри тут не сходяться): росіян - 118, українців - 28, грузинів - 12, євреїв - 10, білорусів - 4, вірменів - 2, латишів - один, всіх інших - 0. Як і завжди, кого розстріляли, хто «вмер під час слідства» чи в таборі...

Безпристрасна суха статистика відзначає ще одне: з часом, коли малоосвічених, озлоблених, марнославних синів дрібних торговців і ремісників, що починали свою кар'єру з хлопчиків на побігеньках, поступово винищили, ще й почали надавати перевагу представникам титульної нації, в органи косяками пішли люди чимось скривджені - з неповних або так званих неблагополучних сімей, волоцюги, безпритульні, чимось закомплексовані, часто просто заздрісні, конфліктні, мстиві. З цього видно, яких людей суспільство повинно остерігатися (або належним чином дбати про кожного зокрема!), щоб не виплекати з них своїх можливих катів. Зрештою, є ще люди просто кайнової породи. А їх як не годуй!..

Наталія Слобожаніна

РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Проблему розвитку історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині ХІХ ст. слід розглядати у контексті процесу усвідомлення значення локальної історії у справі освіти та виховання. У багатьох країнах Європи тоді спостерігався сплеск інтересу до історичного знання на ґрунті дослідження окремих регіонів. Я.Верменич, аналізуючи становлення краєзнавства, стверджує, що «в авангарді пошуків системи впорядкування знань про землі йшла Німеччина, де ідея малої Батьківщини з'явилась у атмосфері формування регіональної самосвідомості після об'єднання 1871 року. Місцева історія була піднята до рівня національної»¹. В Росії також з'явилися перші товариства по вивченню місцевого краю. Це були типові краєзнавчі організації, які відстоювали ідею батьківщинознавства.

На українських землях подібні товариства діяли нарізно, оскільки держава всіляко запобігала або ж ставила під контроль існування та діяльність наукових товариств, які в межах своєї компетенції займалися вивченням та описом губерній, складанням історичних, статистичних, топографічних описів краю. Так виникли своєрідні осередки краєзнавства (хоча самого поняття «краєзнавство» ще не існувало), які залучали до роботи над місцевою історією усіх аматорів старовини.

У зв'язку з новими тенденціями соціально-економічного розвитку Чернігівської губернії, що окреслилися внаслідок проведення реформ другої половини ХІХ ст., помітно зростає інтерес до географії та історії краю. Як зауважив О.Коваленко, «за цих умов помітно активізувалися історико-краєзнавчі студії, коло краєзнавців розширилось, тривав пошук організаційних форм, які б дозволили об'єднати зусилля аматорів старовини»².

У 1861 році в Чернігові була заснована Громада, члени якої займалися національно-культурною та громадсько-політичною діяльністю. С.Ніс, Л.Глібов, О.Тищинський, О.Білозерський видавали науково-популярну літературу, збирали матеріали з етнографії та фольклору. Після того, як у 1873 р. у Києві було відкрито Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, поживавилася дослідницька діяльність представників Чернігівської громади в галузі краєзнавства. Представники оновленої Громади В.Варзар, О.Русов, а згодом А.Верзилов вивчали становище селянства, його звичаї, побут та культуру. Крім статистики й етнографії, чернігівські громадівці «опрацьовували археологію, історію та географію України»³

У зв'язку з необхідністю сприяння економічному розвитку регіонів у другій половині

XIX ст. проводилася робота з упорядкування історико-статистичних описів губерній. Задовольнити запити щодо збирання статистичних даних були покликані губернські статистичні комітети. Роль координаційного центру в цьому процесі виконувало статистичне відділення міністерства внутрішніх справ, у 1852 р. реорганізоване у статистичний комітет.

На Чернігівщині своєрідним центром краєзнавчих досліджень став губернський статистичний комітет, створений у 1835 р. Своім завданням комітет проголосив «повне, всебічне вивчення краю»⁴, що передбачало збирання та перевірку статистичних даних, упорядкування різноманітних описів губерній. У 1862 р. комітет видав першу «Памятную книгу Черниговской губернии», яка, крім детальних статистичних відомостей, містила дослідження з історії та етнографії Чернігівщини, а з 1866 р. почали виходити друком «Записки Черниговского губернского статистического комитета». До того ж за безпосередньої участі членів статистичного комітету щороку видавалися «Обзоры Черниговской губернии». Статистичні дані з волостей і повітів надсилали до губернського статистичного комітету, де вони проходили детальну перевірку і друкувались у вигляді статистичних таблиць за спеціальною формою⁵ в «Приложениях ко Всеподданнейшему отчету начальника Черниговской губернии»⁶.

Одним з найактивніших співробітників комітету став О.Лазаревський, який протягом кількох років обіймав посаду його секретаря. Діяльність О.Лазаревського була тісно пов'язана з Північним Лівобережжям, де він жив протягом 1861 - 1868 рр. у Чернігові, а у 1874 - 1879 рр. у Ніжині. З метою організації системних історико-краєзнавчих досліджень на Чернігівщині він разом з О.Марковичем та С.Носом планував заснувати у Чернігові історичне товариство. У 1862 р. вони звернулися до місцевої адміністрації за дозволом, але клопотання було відхилено.

О.Лазаревський був одним з фундаторів історико-краєзнавчих студій на Чернігівщині. В «Журнале заседаний Черниговского губернского статистического комитета» за 1863 - 1866 рр. вміщено підготовлені О.Лазаревським програмні документи історико-краєзнавчих досліджень, як- от: «О собирании сведений для изучения крестьянского быта в экономическом отношении», «Доклад о способе проведения однодневной переписи (жителей городов Черниговской губернии)». Втім, реалізувати широку програму вивчення Чернігівщини істориком так і не вдалося. З місць були одержані лише поодинокі відповіді на надіслані анкети. Місцевим дослідникам також неабияк прислужилися ще дві програми обстежень, підготовлені О.Лазаревським. Складена ним «Записка об изучении Черниговской губернии в этнографическом отношении» визначала принципи вивчення краю, особливостей мови, звичаїв, побуту місцевого населення. «Программа для описания сел и местечек», що складалася з 20 пунктів, дала можливість отримати відомості про населені пункти Лівобережної України. Матеріали, які надходили з місць, частково були оприлюднені на сторінках «Записок Черниговского губернского статистического комитета».

Опубліковані 1868 р. у Чернігові праці О.Лазаревського «Очерк старейших дворянских родов Черниговской губернии» і «Села Конопотского уезда» були побудовані на основі матеріалів архівів Чернігова, в яких на тоді зберігалися справи центральних адміністративних установ доби Гетьманщини другої половини XVII - XVIII ст.

Після того, як О.Лазаревський виїхав з Чернігова, в останній чверті XIX ст. губернський статистичний комітет дещо звужив масштаби своєї діяльності й обмежився щорічною публікацією «Календарей Черниговской губернии» та «Черниговских памяток», що містили, крім статистичних відомостей, окремі статті та замітки з місцевої історії.

У даному контексті заслуговує на увагу упорядник перших трьох випусків «Календаря Черниговской губернии» К.Корвін - Піотровський, який у 1885 р. обійняв посаду старшого чиновника з особливих доручень при чернігівському губернаторі, а 1886 р. - секретаря губернського статистичного комітету. К.Корвін-Піотровський цікавився місцевою історією та етнографією і у 1887 р. окремою книгою видав «Материалы для истории, этнографии и статистики Черниговской губернии»⁷.

З 1862 р. у центрі наукового життя Чернігова опинився архієпископ Філарет Гумілевський, який після висвячення на місцеву кафедру брав безпосередню участь у роботі Чернігівського губернського статистичного комітету. Проте головну увагу він

зосередив на розвитку церковно-історичних студій. З ініціативи архієпископа Філарета при Троїцько-Іллінському монастирі відновили друкарню й започаткували видання часопису «Черниговские епархиальные известия». Значна частина публікацій у неофіційній частині часопису належала Філарету. Крім статей на богословську тематику, він оприлюднив близько 60 розвідок церковної історії Чернігівщини, етнографії, генеалогії⁸. У своїх наукових працях Філарет використовував літописи та величезний за своїм обсягом матеріал з церковних архівів. Він запровадив до наукового обігу низку нововиявлених джерел з історії Чернігівської єпархії (синодик Антоніївського Любецького монастиря, «Сказание» про князя Михайла Чернігівського з книгозбірні Глухівського Петропавлівського монастиря, листи чернігівських архієреїв Л. Барановича, Ф. Углицького, А. Стаховського). Одним з перших серед духовних істориків він залучив різноманітні археологічні джерела. Зокрема, на території Чернігово-Сіверщини Філаретом враховано близько 30 літописних топонімів, зібрано відомості про 58 городищ. Отже, саме з діяльністю Філарета пов'язаний новий етап у розвитку історичного краєзнавства на Чернігівщині, а його наукова спадщина і на сьогодні не втратила свого наукового значення.

Неабияким поштовхом до розгортання регіональних досліджень у Російській імперії стали реформи в галузі місцевого самоврядування, передусім земська (1864) та міська (1870). Новостворені земства розгорнули роботу з економічного та соціального обстеження селянського господарства. Цю функцію виконувало статистичне відділення (бюро) Чернігівської губернської земської управи, яке функціонувало протягом 1876 - 1878 та 1881 - 1886 рр. Земські статистики В. Варзар, П. Червінський, М. Константинович, О. Русов створили новий джерельний масив для соціально-економічних та історичних досліджень. Вони широко практикували експедиційні обстеження, усні опитування населення за спеціальними формулярами, проводили подвірні переписи та різноманітні вибіркові дослідження.

Не дивно, що на території Чернігівської губернії земські статистичні установи перетворилися в осередки краєзнавчого руху. Особливе значення мали багатотомні серійні видання - «Материалы для оценки земельных угодий Черниговской губернии» та «Материалы по оценке недвижимых имуществ Черниговской губернии». Констатуючи складне економічне становище населення Чернігівщини у другій половині XIX ст., дослідники шукали його першопричини в історичному минулому. Вони звернули увагу на Генеральний або Рум'янцевський опис Лівобережної України 1765 - 1769 рр., частина матеріалів якого на той час зберігалась у Чернігові. Ретельно опрацьовані та систематизовані матеріали Рум'янцевського опису були вміщені у додатках до деяких томів «Материалов для оценки земельных угодий Черниговской губернии». Серед земських статистиків варто згадати О. Шликевича, який розробив першу в земській статистиці комбінаційну таблицю, на підставі котрої у 1882 р. було опрацьовано матеріали подвірного перепису Козелецького повіту⁹. Земська статистика стимулювала створення нового жанру регіональних досліджень, в яких аналіз тогочасного стану соціально-економічних процесів спирався на історичне підґрунтя. Їх методологічну основу становив історизм, що передбачав пошук причин політичного та економічного становища в минулому. Специфіку викладу визначали порівняльні дані, ґрунтовані, з одного боку, на джерельному масиві попередніх століть, а з іншого - на цифрових показниках, одержаних за допомогою обстежень регіонів та анкетування різних прошарків населення.

Типовим прикладом такого роду праць можуть бути наукові розвідки одного з фундаторів української земської статистики О. Русова. Увійшовши у 1876 р. до складу статбюро, він розпочав докладне вивчення становища землеробства в губернії на основі географічного (описового) методу, що передбачав групування даних не лише за соціальними станами, але й у територіальному вимірі¹⁰.

Досліджуючи за таким принципом Довжицьку волость Чернігівського повіту, О. Русов порівняв дані власного обстеження з результатами Рум'янцевського опису Лівобережної України 1765 - 1769 рр. і дійшов висновку, що за останні сто років добробут мешканців погіршився.

Зважаючи на причетність чернігівських статистиків до земського руху, спрямованого на демократизацію суспільно-політичного ладу в Російській імперії, губернська адміністрація зрештою прийняла рішення про закриття статистичного відділення, яке

було відновлено вже у ХХ ст. Це змусило фахівців, які мали відношення до краєзнавчих досліджень, шукати інших способів, аби згуртуватись для подальшої науково-дослідницької роботи.

Певні можливості для реалізації творчих задумів краєзнавців створювала місцева преса. Навколо газет та журналів гуртувалися представники місцевої прогресивної інтелігенції - науковці, письменники, громадські діячі, які всіляко сприяли розвитку історичного краєзнавства. В.Афіані стверджує, що роль періодичних видань у розвитку краєзнавства за своїм значенням можна порівняти хіба що з краєзнавчими товариствами. Преса здійснювала зв'язок між членами наукових товариств та пересічними дописувачами, а також виконувала функції координатора вивчення історії місцевими дослідниками.

Офіційним органом місцевої адміністрації вважались «Черниговские губернские ведомости» (1838 - 1918 рр.), що складалася з двох частин: офіційної, в якій друкувались урядові постанови та розпорядження місцевої влади, і неофіційної, на сторінках якої висвітлювались не лише місцеві новини, а й оприлюднювались статті з історії, етнографії, економіки, різноманітні краєзнавчі розвідки. Значення «Черниговских губернских ведомостей» як джерела для дослідження краєзнавчого руху на Чернігівщині у другій половині ХІХ ст. ще не поціноване належним чином.

Відомості з історії краю групувалися під рубриками «Матеріали для місцевої історії», «Матеріали і статті з історії Чернігівської єпархії», «Юридичні акти ХVІІІ ст.», «Матеріали для історико - статистичного опису Чернігівської губернії»¹¹. Втім, ці рубрики не були постійними і повсякчас змінювали свої назви. Характер публікацій залежав від політичного курсу уряду, тиску цензури, уподобань редактора і співробітників.

Значну цінність мають оприлюднені в «Черниговских губернских ведомостях» актові книги магістратів і ратуш ХVІІ - ХVІІІ ст., вивчення яких дає можливість дослідити різні сторони міського життя, судочинство, розвиток ремесла і торгівлі, міське землевладіння, соціальні конфлікти. На сторінках часопису були надруковані витяги з актових книг Чернігова, Ніжина, Стародуба, Батурина, Козельця, Остра.

У 1861 р. побачили світ перші номери «Черниговских епархиальных известий». У неофіційній частині тижневика, заснованого архієпископом Філаретом Гумілевським, систематично з'являлися публікації з церковного краєзнавства. Нариси з історії окремих монастирів та церков оприлюднювали Філарет Гумілевський, А.Хойнацький, О.Єфимов, А.Страдомський, Т.Стефановський.

Значну увагу автори «Черниговских епархиальных известий» приділяли діяльності місцевих архієпископів, причому особливою популярністю у краєзнавців користувалася небуденна постать Феодосія Углицького, якому присвятили свої розвідки О.Ханенко, Г.Бородулін, О.Єфимов.

Помітне місце серед історико-краєзнавчих публікацій на сторінках «Черниговских епархиальных известий» належало студіям з історії Чернігівського колегіуму та його правонаступниці Чернігівської духовної семінарії. Її плідно й послідовно розробляли А.Страдомський, М.Докучаєв, Л.Білоусович, М.Лілеєв, П.Добровольський, Д.Скворцов.

Помітну роль у розвитку краєзнавчих студій відіграла газета «Черниговский листок» (1891 - 1863), заснована Л.Глібовим. Незважаючи на те, що «Черниговский листок» вважали щотижневиком, виходив він вкрай нерегулярно. Протягом трьох років існування редакція спромоглася видати 61 номер газети, оскільки постійно відчувала «брак коштів та співробітників»¹². «Черниговский листок» вважається своєрідним літописом тогочасної Чернігівщини. Головне завдання газети полягало у «всестороннем і беспристрастном исследовании края и южнорусского народа и уразумение его потребностей»¹³. Постійними авторами тижневика були О. Лазаревський, І. Андрущенко, С. Ніс, П. Куліш, О. Маркович, Номис (М. Симонов), П. Єфименко.

Історико-краєзнавча тематика знайшла широке відображення на сторінках «Земского сборника Черниговской губернии» (1869 - 1915). Протягом першого десятиліття на його сторінках публікувалися лише офіційні земські матеріали. З 1877 р. натомість з'явилися цікаві історико-краєзнавчі статті. Їхня поява була пов'язана з діяльністю П.Червінського, В.Варзара, О.Шликевича, О.Русова, які публікували в «Земском сборнике» матеріали з історії, археології та етнографії. Значне місце на сторінках часопису відводилося біографічним нарисам про діячів культури, життя та

діяльність яких були пов'язані з Чернігівщиною.

Розвитку історичного краєзнавства на Чернігівщині у XIX ст. значною мірою прислужилися колекціонери та збирачі старожитностей. Держава майже не опікувалася питанням охорони пам'яток старовини, створенням музейних та архівних закладів. Незважаючи на те, що з середини 20-х рр. XIX ст. в Російській імперії видаються укази, спрямовані на розв'язання цієї проблеми, ситуація не покращилась: «як губернатори, так і губернські статистичні комітети мали займатись по можливості» охороною пам'яток¹⁴. Таким чином, вирішення проблем збереження історико-культурної спадщини залежало від ініціативи приватних осіб, наукових товариств, громадських організацій та органів місцевого самоврядування.

У другій половині XIX ст. у регіоні внаслідок діяльності місцевих меценатів та колекціонерів сформувалися зібрання Тарновських у Качанівці, Галаганів у Сокиринцях. Недарма О. Лазаревський у пошуках джерел для власних краєзнавчих розвідок неодноразово звертав увагу на колекцію Г. Галагана. Неабияке враження на дослідника справляло і зібрання старожитностей В.Тарновського. Під час перебування у Качанівці в 1888 р. він залишив у альбомі такий запис: «Восхищался коллекцией и с тревогою думал о ее будущем...»¹⁵. Особливого значення набували фамільні архіви, що склалися з рукописних та друківаних матеріалів. Із покоління в покоління передавалися окремі документи та рукописні збірники з метою довести привілеї родини, права на володіння землею та ін. У XIX ст. збирання письмових пам'яток стало помітним явищем у науковому і культурному житті. Тематична спрямованість документальних зібрань була зумовлена особистими уподобаннями власників. Зазвичай поштовхом до збиральницької діяльності було знайомство з родинними архівами. Саме вони становили основу більшості документальних колекцій. Вже з середини XIX ст. фамільні архіви починають розглядатись не лише під кутом зору прагматичних родинних інтересів, а викликають інтерес з боку науковців, дослідників, краєзнавців. Отож документи з фамільних архівів Милорадовичів, Марковичів, Ханенків, Судієнків починають друкуватися в неофіційній частині «Черниговских губернских ведомостей».

На особливу увагу заслуговує зібрання документів Г.Милорадовича. До складу зібрання входили фамільні архіви Милорадовичів, Полуботків, Туманських. Неабияке наукове значення мали добірка царських грамот і гетьманських універсалів XVII - XVIII ст., господарські та фінансові документи, духівниці. Частину свого зібрання Г.Милорадович запровадив у науковий обіг у часописах та окремими виданнями¹⁶.

Відомий колекціонер М.Судієнко залишив своїм нащадкам значну за обсягом і змістом історичну бібліотеку та зібрання документів XVII - XIX ст. В його архіві були зібрані документи Генеральної військової канцелярії, гетьманські універсали й численний епістолярій.

У цілому тематична та хронологічна обмеженість праць місцевих дослідників зазначеної доби не дозволила їм створити узагальненої праці з історії Чернігівщини. На розгортанні краєзнавчого руху негативно позначилась відсутність єдиного координаційного центру. Та, незважаючи на ці викликані часом недоліки, саме в другій половині XIX ст. були створені умови для організаційного оформлення історико-краєзнавчого руху на Чернігівщині.

Реалії сьогодення історичної науки вимагають створення праць масштабу «Історії міст та сіл» в оновленому вигляді. Це, у свою чергу, вимагає концентрації зусиль науковців, подальшого пошуку і нагромадження відомостей про малодосліджені сторінки історії краю. Звернення до проблеми розвитку історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині XIX ст. зумовлене необхідністю критичного засвоєння та використання нагромадженого досвіду і доробку краєзнавців минулого.

Джерела та література:

1. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. - К., 2003. - С. 32.
2. Коваленко О.Б., Курас Г.М., Маліневська В.М. Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині в другій половині XIX ст. // Третя Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. - К., 1984. - С. 237
3. Русанов Ю.А. Чернігівська «Громада» в українському національно-культурному русі у другій половині XIX - початку XX століття: історіографічний аспект.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. - К., 1996. - С. 17.

4. Коваленко О.Б., Курас Г.М., Маліневська В.М. Назв. праця. - С. 237.
5. ДАЧО. - Ф. 154. - Оп. 1. - Спр. 5. - 59 арк.
6. Приложение ко Всеподданнейшему отчету начальника Черниговской губернии за 1880 год.- Б. м., б. р. - 30 с.
7. Корвин - Пиотровский К.В. Материалы для истории, этнографии и статистики Черниговской губернии. - Чернигов, 1887.
8. Гейда О. Розвиток церковно-історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині ХІХ - на початку ХХ століття // Україна і Росія у панорамі століть. - Чернігів, 1998. - С. 188.
9. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. - К., 1990. - С. 270.
10. Рахно О.Я. Олександр Олександрович Русов: Біобібліографічний покажчик. - Чернігів, 2004. - С. 7 - 8.
11. Швидько Г.К., Чеботок С.С. Історичне краєзнавство на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» // Третя Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. - К., 1984. - С. 239.
12. Шевелів Б. Тижневик «Черниговский листок» за редакцією Л.І. Глібова (1861 - 1863 рр.) // Чернігів і Північне Лівобережжя. - К., 1928. - С. 448.
13. Там само. - С. 450.
14. Гапінко А.А. Участь земств Лівобережної України в історико-краєзнавчому русі (1870-ті - 1918 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. - К., 1999. - С. 12.
15. Половнікова С.О. Історія заснування Музею українських старожитностей ім. В.В.Тарновського // Скарбниця української культури. - Чернігів, 2002. - Вип. 2. - С. 19.
16. Коваленко О.Б. З історії колекціонування писемних пам'яток на Чернігово-Сіверщині / Сіверянський літопис. - 2002. - № 1. - С. 85.

